

VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK SECUNDAIR ONDERWIJS

Guimardstraat 1 - 1040 BRUSSEL

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

MUZIKALE OPVOEDING

**Complementair
Derde graad KSO**

Brussel - Licap D/1992/0279/074D - september 1992

INHOUD

INLEIDING	3	
1	BEGINSITUATIE	3
2	DOELSTELLINGEN	3
3	LEERINHOUDEN	4
4	METHODOLOGISCHE WENKEN	7
5	BIBLIOGRAFIE	11

INLEIDING

Opvoeden veronderstelt de ontplooiing van de totale persoonlijkheid van de leerling als de voorbereiding van het individu op de samenleving. Om dat tweevoudig doel te bereiken kan geen enkel opvoedingssysteem voorbijgaan aan de muzische vorming. In de ruimste zin van het woord leidt de muzische vorming tot een algemeen en actief schoonheidsbeleven en een verfijnde levensstijl. In een beperktere zin beoogt de muzische vorming het levendige contact met alle uitingen van kunst en cultuur. Dat omgaan met kunst behoort tot de essentie van het humanisme, evenzeer als alles wat kennis, wetenschap en vaardigheid aangaat. Geen enkele leerling mag daarvan verstoken blijven.

De huidige maatschappij wordt overstelpt door beeld en muziek. Vooral de jongeren consumeren die producten in overvloed. Het is dus van het grootste belang dat ze ook leren hoe ermee om te gaan.

Muzikale opvoeding heeft een enorme impact op de totaliteit van de leerling. Alle aspecten van zijn persoonlijkheid worden erin aangesproken. Door actief bezig te zijn met het unieke karakter en de specifieke taal van de muziek in al haar uitingen wordt de leerling niet alleen deelachtig aan het cultuurgood uit heden en verleden, maar kan hij ook zijn persoonlijkheid volledig en evenwichtig ontwikkelen. Het stuwt hem bovendien naar een zinvolle vrijetijdsbesteding.

1 BEGINSITUATIE

De leerlingen hebben in de 1ste en 2de graad beschouwend, actief en creatief leren omgaan met beeld en muziek, vooral in de lessen "Muzikale opvoeding" en "Plastische opvoeding". Tijdens die lessen hebben ze kennis gemaakt met de voornaamste componenten zowel van de beeldtaal als van de muziektaal en hebben ze eveneens kennis verworven omtrent vorm en inhoud, stijl en betekenis van enkele kunstwerken en composities.

In de lessen "Geschiedenis" hebben ze inzicht gekregen in het historisch gebeuren en in de cultuur van de prehistorie tot en met de achttiende eeuw (1ste en 2de graad) en komen ze in contact met de beschaving en het ideeëngoed van de achttiende tot en met de twintigste eeuw (3de graad).

Samenvattend kunnen we zeggen dat de overgang van de 2de naar de 3de graad betekent: van elementaire kennismaking en beoefening naar grondiger bekijken en beluisteren, naar intenser beleven van de muziektaal, binnen haar context (stijlstroming, persoonlijkheid van de kunstenaar enz.).

2 DOELSTELLINGEN

Het doel van de lessen is hoegenaamd niet de leerlingen te confronteren met een uitgesproken muziekgeschiedenis, evenmin hen te belasten met een encyclopedische leerstof in verband met de muziek.

2.1 Algemene doelstellingen

- De leerlingen tot een volledige en evenwichtige persoonlijkheid laten uitgroeien en hun een voedingsbodem verschaffen ter verrijking van hun creativiteit.

- Belangstelling wekken voor muziek en het muziekgebeuren; bovendien de behoefte doen groeien om met muziek om te gaan.
- Leren luisteren naar muziek; zonder vooroordeel een muziekwerk leren benaderen.
- Leren een kritische houding aannemen tegenover en een persoonlijk waarde-oordeel uitspreken over het auditieve.
- Door beluistering en analyse van een muziekwerk komen tot esthetisch beleven.
- Beheersen van een juiste vakterminologie.

2.2 Leerplandoelstellingen voor de muziektaal

- Inzicht verwerven in de structuur en de componenten van de muziektaal door analyserend beluisteren.
- Historisch inzicht verwerven in de voornaamste stijlstromingen.
- Karakteristieken van een stijlperiode kunnen herkennen uit enkele representatieve voorbeelden van die periode.
- Leren inzien dat een compositie een bepaalde "be-teken-is" heeft, die vatbaar is voor verschillende interpretaties.
- Inzicht verwerven in het wezen van de muziek en leren inzien waarom een werk al dan niet aanvaard wordt als een kunstwerk.
- Inzicht verwerven omtrent het sociologisch aspect en de functie van de muziek.
- Methode verwerven om een muziekstuk te beluisteren, zinvol te analyseren en te beleven, en dat alles te verwoorden.
- Belangstelling krijgen voor de culturele actualiteit (tentoonstelling, museum- en concertbezoek enz.).

3 LEERINHouden

3.1 Minimumprogramma

Kennismaking met de muziektaal door actieve beluistering, door analyse en bespreking van representatieve voorbeelden uit de "klassieke" en "niet-klassieke" muziek.

	<u>minimum lestijden</u>
- klassieke "muziek"	
middeleeuwen	2
renaissance	2
barok	2
classicisme	2
romantiek	3
impressionisme	1
20ste eeuw	4

- "niet-klassieke" muziek	
jazz	2
pop	2
niet-Europese muziek	2

Toelichting

- De indeling "klassieke" muziek en "niet-klassieke" muziek is louter pragmatisch.
- Het opgegeven minimum aantal lestijden is bindend.
- De leerlingen worden in geen geval overladen met historische gegevens, namen, encyclopedische details, alle mogelijke strekkingen enz.
- Het historisch inzicht kan zowel door een chronologische als een thematische behandeling worden aangebracht.

3.2   Uitbreiding

- Bespreking van het werk, de stijl en de betekenis van een componist (componisten) die representatief is (zijn) voor de bestudeerde stijlperiode.
- Stilistische vergelijking van tijdgenoten en/of strekkingen. Bijvoorbeeld Lassus - Palestrina; Bach - Händel; Haydn - Mozart; Wagner - Verdi; Mahler - Strauss; Debussy - Ravel; Stravinsky - Bartok; Penderecki - Ligeti; Boulez - Glass; barok - rococo; rococo - classicisme; romantiek - impressionisme; expressionisme - neo-classicisme enz.
- Suggesties voor uitdieping van stijlperiodes.

E   Middeleeuwen:

- . De schoonheid van het gregoriaans
- . Het middeleeuwse kunstlied in Frankrijk en Duitsland
- . Dansmuziek en vagantenlied
- . Meerstemmigheid in de Notre Dame te Parijs
- . Oude instrumenten.

E   Renaissance:

- . De "Gouden eeuw der Nederlandse polyfonie"
- . Het ontstaan van een specifiek instrumentale muziek
- . De muziekproductie en stijlverschillen in belangrijke centra in Italië: Rome, Firenze, Venetië
- . Invloeden van het zestiende-eeuwse humanisme
- . Een of ander genre of genres zoals het Italiaanse madrigaal, het Franse chanson, het Duitse koraal, het Nederlands polyfone lied, het Engelse madrigaal enz.

E   Barok:

- . De opera als produkt van renaissance en barok
- . Evangelische kerkmuziek (in Duitsland)
- . Retoriek in de barokmuziek
- . Muziek aan het hof van Versailles
- . Muziek in dienst van vorst en kerk.

- E Classicisme:
  - . Vergelijking rococo, classicisme en pre-romantiek
  - . De "Eerste Weense School"
  - . De opera in de achttiende eeuw
  - . De ontwikkeling van de symfonie.

- E Romantiek:
  - . Het kunstlied en zijn belangrijkste vertegenwoordigers
  - . De intieme klaviermuziek
  - . Het nationalisme in de muziek
  - . De symfonie wordt belijdenismuziek
  - . De constructivistische en rapsodische richting
  - . Revolutionaire tendensen
  - . Het fin-de-siècle in de muziek
  - . Schilderkunst en muziek rond 1900.

- E Twintigste eeuw:
  - . Nieuwe sonore verschijnselen zoals concrete muziek, elektronische muziek, computermuziek enz.
  - . Nieuwe structurele technieken
  - . De "Tweede Weense School"
  - . Actuele tendensen in de muziek
  - . Filmmuziek
  - . Invloed van jazz en pop op de klassieke muziek en omgekeerd
  - . Minimal music - repetitieve muziek.

- E "Niet-klassieke" muziek:
  - . Diverse stijlen van de jazz
  - . Vergelijking spiritua - gospel - blues
  - . Van hot- naar cool-jazz
  - . Diverse jazzensembles
  - . Evolutie van de popmuziek
  - . Flower-power en andere
  - . Het begrip "beat"
  - . Popcultuur
  - . Synthesizer
  - . Etnische muziek
  - . Hedendaagse muziek uit Japan, China enz.
  - . Zuidamerikaanse dansen
  - . Exotische instrumenten.

- Mogelijke thema's
  - . Zogenaamd "klassieke muziek" - zogenaamde "lichte muziek"
  - . De rol van de componist en/of musicus in de maatschappij
  - . Het verhalende aspect in de muziek
  - . Ratio en affect in de muziek
  - . Beschrijvende muziek (b.v. de jaargetijden, de natuur, de mens, het kind, de liefde, lijden en dood, sport en spel, oorlog enz.)
  - . De mythologie, de bijbel enz. als inspiratiebron
  - . Variaties op een onderwerp (thema) zoals de schepping, het kerstgebeuren, de kruisdood van Christus, het mensbeeld enz.
  - . Traditie en vernieuwing in de (religieuze) muziek
  - . Schilderijen in muziek omgezet

- . Hoogtepunten uit de evolutie van een genre (b.v. de opera, de symfonie, het lied, dansmuziek, ballet enz)
  - . Muziek aan hoven en in kerken
  - . Het nationale karakter in de muziek
  - . Volkslied en volksmuziek
  - . Het "volkse" element in de klassieke muziek
  - . Ontspanningsmuziek in de loop der eeuwen
  - . Musical
  - . Humor in de muziek
  - . Autobiografische elementen in de muziek
  - . Symboliek, getallen en getallensymboliek in de muziek
  - . Geëngageerde muziek
  - . Parodie, citaat, collage enz. in de muziek
  - . Literatuur als inspiratiebron
  - . Poëzie op muziek gezet
  - . Muziek en macht
  - . Vertolking en interpretatie
  - . Muziek en geluid in het alledaagse milieu (muzak, videoclip, enz.).
- Thema's en onderwerpen naar eigen keuze.
Bij de keuze en de behandeling zal men rekening houden met de doelstellingen en de geest van het leerplan. Door voor- en/of nabespreking kunnen buitenschoolse activiteiten op een verantwoorde wijze in de lessen worden geïntegreerd.
- . Concert- en operabezoek en dergelijke.
  - . Muzikale actualiteit (instrumenten- of muziektentoonstelling, herdenking, verjaardag of overlijden van een componist of een belangrijk musicus, première van een compositie enz.).
  - . Contact met een componist, een uitvoerend musicus, een ensemble.
  - . Elke uiting of vorm van muziektaal of muziekcultuur die kadert in de geest en de doelstellingen van het leerplan.
- Actieve muziekbeoefening.
Actieve muziekbeoefening kan naast activatiemiddel ook als doel op zichzelf verantwoord zijn, op voorwaarde dat de mogelijkheden voorhanden zijn en een aanvaardbare kwaliteit wordt bereikt.

4 METHODOLOGISCHE WENKEN

4.1 Wenken voor de muziektaal

- Naast vakkennis en pedagogische onderlegdheid zijn geestdrift en overtuiging van de leraar onmisbare kwaliteiten om het vooropgezette doel te bereiken. Het bezielende woord werkt, zeker in dit vak, stimulerend.
- Aan de basis van elke les ligt de muziekbeluistering. Het leerproces geschiedt altijd aan de hand van representatief en degelijk klank- en beeldmateriaal. Illustratie is een conditio sine qua non!
- Belangrijke didactische hulpmiddelen zijn: handboek, werkschrift, audiovisuele middelen, alle mogelijke beeld- en muziek materiaal enz.
- Het vak moet de leerling in zijn totaliteit aanspreken door niet alleen zijn cognitieve, maar ook zijn sensitieve, affectieve en wanneer mogelijk zijn psychomotorische vermogens te ontwikkelen.

beluistering door de leerling
inhoud vorm stijl enz.
<u>sensitief</u>

MUZIEK
analyse bespreking activering
<u>psychomotorisch</u>

kennisoverdracht door de leraar
theorie tijdgeest kunstenaar
<u>cognitief</u>

KUNSTBELEVING
<u> affectief </u>

- Naast assimilatie van de voorgeschreven leerinhoud leren de leerlingen hoe ze op een verantwoorde wijze een muziekstuk kunnen ontleden en bespreken. Het leren van een methode is noodzakelijk.
- Er zijn verschillende manieren om een muziekstuk te beluisteren, te analyseren en te bespreken. Een van de vele methoden kan het volgende proces vertonen:

eerste kennismaking met de compositie	beschrijving van wat er te beluisteren is	ontdekking verwondering bewondering
vorm inhoud	analyse van een of meer componenten, specifiek voor dat muziekstuk	kennis begrijpen
karakter	betekenis, interpretatie en beoordeling van het muziekstuk	beleving

- De kenmerken van een compositie kunnen gemakkelijker worden ontdekt door vergelijking ervan in een zinvol contrast. De parallelvergelijkende studie tussen de verschillende kunsttakken werkt doeltreffend en is sterk aan te bevelen.
- Men zal ermee rekening houden dat een historische, biografische of sociologische context hoofdzakelijk bedoeld is als achtergrond of steun om het kritisch en attent beluisteren te verdiepen.
- Het vak Muzikale opvoeding leent zich bij uitstek voor verschillende werkvormen: vertelvorm, exposé, leergesprek, klassediscussie, vraagstelling en niet in het minst het zelfontdekkend leren van de leerlingen. De leraar zal op een afwisselende en verantwoorde wijze van al die werkvormen gebruik maken.
- Een didactisch verantwoord - niet overdadig - gebruik van video, videodisc, beeldplaat en/of computerprogramma kan een interessante aanvulling en/of illustratie zijn bij de behandeling van de leerstof.
- Lang en tijdrovend dicteren, verbalisme en over de hoofden doceren zijn in elk geval te vermijden. Al even ondoeltreffend is muziekopvoeding te beperken tot het "draaien van backgroundmusic".

- Bij de muziekinitiatie zal men zorgen voor eenvoudige, treffende en representatieve muziekvoorbeelden. Zo mogelijk kiest men een luistervoorbeeld dat niet langer is dan nodig om het specifieke dat aan de orde is gesteld te ontdekken en te assimileren. Dat wil niet zeggen dat de beluistering van een omvangrijker werk of nummer uit den boze is.
- Aangezien het muzikale beeld in de tijd verloopt en het contact met de muziektaal "vluchtiger" gebeurt, zal een herhaalde beluistering soms onontbeerlijk zijn.
- Bij de analyse van een muziekstuk kan een fragmentarische behandeling van het werk nuttig zijn om typische stijkenmerken of bijzonderheden (b.v. de snit van de melodie, imitatorische passage en andere) in reliëf te plaatsen. Toch mag men niet vergeten dat het fragmenteren van een compositie het wezen van het werk aantast en de inhoud ervan verminkt. Fragmentering zal men dus als een middel aanwenden en ze in elk geval laten volgen door de integrale uitvoering van het werk of, indien het anders niet mogelijk is, van een belangrijk deel ervan dat een organisch geheel vormt.
- Om van een kunstwerk, en in het bijzonder van een muziekstuk, echt en ten volle te kunnen genieten is het noodzakelijk een klimaat van rust en stilte te scheppen.

4.2 Activatiemiddelen

- Activatiemiddelen worden door de leraar als een mogelijke hulp bij het verwerken van de leerinhoud aangewend; niet als doel op zichzelf.
- Tonen van illustratiemateriaal over de componist, zijn werk enz.
- Visueel voorstellen van het notenbeeld (b.v. melodie, ritme, partituurbladzijde enz).
- Grafische voorstelling van melodie, structuur enz. door middel van lijnen, vormen, musicogram en andere.
- Assimileren van ritmische, melodische en andere elementen om ze gemakkelijker te herkennen bij de beluistering.
- Uitbouw van expo-momenten binnen klas- en schoolruimte, aansluitend bij uitgewerkte leerinhouden.

4.3 Evaluatie

- Alleen die middelen en vormen van evaluatie komen in aanmerking die tijdens het leerproces werden voorbereid. Vooral met betrekking tot de analyse en de bespreking van een compositie is het onontbeerlijk de leerlingen vooraf voorbeelden, modellen en een methode te geven.
- Aangezien het beluisteren van de muziektaal één van de belangrijkste doelstellingen is van het vak, zal de leraar de toetsen - indien mogelijk - met luisteroefeningen stofferen.
- Voor een gevarieerde evaluatie kunnen volgende aspecten in aanmerking komen:
  - . kennis (zakelijke gegevens, historische context, terminologie en andere);
  - . inzicht (boodschap, vormgeving, betekenis en andere);
  - . analyse (ontleden van de beeld-, muziek- en filmtaal);
  - . attitude (belangstelling, inzet, concentratie enz).

4.4 Vaklokaal

- Een apart lokaal voor muzikale opvoeding is beslist geen luxe, wel een noodzaak. Het wordt met smaak ingericht en het dient akoestisch geschikt te zijn. Wanneer het lokaal met spots op weerstand of dimschakelaars is uitgerust, bestaat de mogelijkheid naar behoren te projecteren en tezelfdertijd voldoende licht te geven, zodat de leerlingen in staat zijn notities te nemen.
- Naast de normale uitrusting van een klaslokaal zijn volgende didactische hulpmiddelen onontbeerlijk:
  - . overheadprojector of muziekbord;
  - . degelijke klankinstallatie (versterker, luidsprekers, CD-speler, cassettedeck en/of bandopnemer en/of platenspeler);
  - . klankmateriaal om het minimumprogramma adequaat te kunnen illustreren.
- De volgende voorzieningen zijn wenselijk:
  - . piano;
  - . bibliotheek, illustratiemateriaal;
  - . televisie en video;
  - . diaproyector met scherm;
  - . prikbord.

4.5 Vakkencoördinatie

Vakkencoördinatie is van belang voor het bereiken van transfer van wat geleerd wordt. Ze ligt ook in de lijn van het werken met leergebieden, waarbij een bepaald onderwerp onder verschillende invalshoeken vakoverschrijdend en vanuit diverse specialisaties wordt belicht en besproken.

De coördinatie met vakken of vakonderdelen als "Kunstgeschiedenis", en "Kunstinitiatie" en de praktijkvakken, zal geen problemen scheppen.

Hierna volgen enkele voorbeelden van raakpunten en suggesties voor vakoverschrijdend werken. Overleg en afspraak met collega's zijn noodzakelijk. Samenwerken betekent zowel dienst bewijzen als dienst ontvangen.

Godsdienst: voorstelling van het godsbeeld in diverse godsdiensten - functie van de muziek in verschillende godsdiensten.

Taalvakken: literatuur als inspiratiebron - taal op muziek gezet - muziek en retoriek - muziek en drama.

Geschiedenis: historische thema's - historische feiten en figuren in de muziek - historische film.

Aardrijkskunde: lokale aspecten in de muziek - de natuur als inspiratiebron - etnische muziek

Wiskunde: proportieleer, gulden snede, geometrische en stereometrische vormen in de kunst - het getal in de muziek.

Wetenschappen: relatie muziek en kleur - acustica - elektronische muziek - computer en muziek - geluidstechniek.

Lichamelijke opvoeding: dans en ballet - sport(beweging) in de muziek.

Over muziek bestaat een indrukwekkende literatuur, in alle talen. De onderstaande lijst bevat slechts een kleine keuze van uitsluitend Nederlandstalige uitgaven. Om die selectie nog te beperken werden geen monografieën, beeldatlassen, reeksen over componisten, stijlperioden (met uitzondering van de 20ste eeuw) en dergelijke, catalogi, boeken over muzikaleer, enz. opgenomen; hoe interessant en bruikbaar die ook zijn. In de gespecialiseerde werken vindt men voldoende literatuur ad hoc.

- **ANDRIESSEN, P.**, Muzikale exploraties, dl. 5 (concerto). Leuven, De Monte; Antwerpen, De Sikkel, 1976, 148 blz.
- **ANDRIESSEN, P., e.a.**, Muziek zien, 2 dln. Brussel, Artis-Historia, 1985-1988, 159 en 176 blz.
- **BERENDT, J. E.**, Jazz van New Orleans tot Cool. Antwerpen, Het Spectrum, 1956 230 blz.
- **BOEREBOOM, M.**, Handboek van de muziekgeschiedenis, 4 dln. Kapellen, De Nederlandsche Boekhandel, 1973(3), ca. 230 blz. per deel.
- **BOSSUYT, I.**, Antonio Vivaldi en het Concerto. Een inleiding tot actief luisteren naar muziek. Leuven, Universitaire Pers, 1988, 105 blz.
- **BOSSUYT, I.**, W.A. Mozart en het pianoconcerto. Actief luisteren naar muziek. Leuven, Universitaire Pers, 1989, 155 blz.
- **BROECKX, J.L.**, Grondslagen van de muziekgeschiedenis. Antwerpen, Metropolis, 1986(6), 246 blz.
- **CARRON, W., e.a.**, Muzikale vormen. Antwerpen, De Sikkel, 1978, 467 blz.
- **CARRON, W., e.a.**, Muziekbeluisteren. Programmamuziek. Antwerpen, De Sikkel, 1983(3), 157 blz.
- **DEFOORT, A.**, Muziek, muziek. Tielt, Lannoo, 1988, 128 blz.
- **DE HEN, F., e.a.**, Inleiding tot de geschiedenis van de Westerse muziek. Antwerpen, De Sikkel, 1978, 384 blz.
- **DE LEEUW, T.**, Muziek van de twintigste eeuw. Utrecht, Oosthoek, 1964, 200 blz.
- **DE RAEDT, P.**, Muziekgeschiedenis met luisteroefeningen. Brugge, Vanden Broele, 1985(5), 141 blz.
- **DE SUTTER, I.**, Inleiding tot het muziekbeluisteren. Brugge, Orion, 1980(10), 383 blz.
- **DETERMeyer, E.**, Back Beat. De Gouden Jaren van Rhythm & Blues. Alphen aan den Rijn, De Hoeve, z.j. 176 blz.
- **EECKHOUT, A.**, Muzikale exploraties (Ouvertures en symfonische gedichten). Kontich, De Noteboom, 1986, 258 blz.
- **HEADINGTON, C.**, Geïllustreerd muzieklexicon. 793 termen en begrippen. Amerongen, Gaade & Co, 1980, 128 blz.

- **HEUGHEBAERT, H., DEFOORT, A., e.a.,** Artistieke opvoeding. Antwerpen, Den Gulden Engel, 1988, 104 blz.
- **HAMBURG, O.,** Muziekgeschiedenis in voorbeelden. Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1987(7), 288 blz.
- **KNOCKAERT, Y.,** Muziekgeschiedenis, 2 dln. Brugge, De Garve, 1988, 526 blz.
- **KRUITHOF, J., (red.), e.a.,** Mijlpalen van de muziek, 3 dln. Brussel, Harenberg, 1991, 828 blz.
- **LANGVELD, J.,** Horen en zien, (met muziekcassette). Nijmegen, SUN, 1989, 172 blz.
- **MANN, W.,** James Galway's Music in Time (Ned. uitgave). Bussum, Van Holkeman en Warendorf, 1982, 382 blz.
- **MARTIN, G.,** Popmuziek. Antwerpen-Utrecht, Het Spectrum, 1984, 352 blz.
- **MICHIELS, U.,** Sesam atlas van de muziek, 2 dln. Baarn, Bosch en Keuning, 1989, 591 blz.
- Muziek onder woorden (24 afleveringen + 21 langspeelplaten). Antwerpen, Eskabel.
- **ROBIJNS, J., e.a.,** Algemene Muziekencyclopedie, 10 dln. Bussum, Unieboek, 1979-1984.
- **SACHS, C.,** Geschiedenis der muziek. Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1979(8), 375 blz.
- **SUYKERBUYK, J., HOET, A., e.a.,** Da capo. Antwerpen, Plantyn, 1989, 192 blz.
- **SCHROYENS, R.,** Muzikale exploraties, dl. 3 (Symfonieën) Leuven, De Monte; Antwerpen, De Sikkel, 1975, 152 blz.
- **STEENSMA, F., (red.), e.a.,** Pop-Encyclopedie. Amsterdam, Oor, 1992, 398 blz.
- **STEARNS, M.W.,** Wezen en geschiedenis der jazzmuziek. Antwerpen-Amsterdam, Zuidnederlandse Uitgeverij, 1956, 360 blz.
- **STORMS, G.,** Pop in de klas. Geschiedenis van de popmuziek. Katwijk, Service, 1982, 192 blz.
- **VAN ACKERE, J.,** De kamermuziek en het lied. Wolvertem, Libri Musicae, 1989(2), 220 blz.
- **VAN ACKERE, J.,** Meesterwerken van het klavier. Wolvertem, Libri Musicae, 1989(2), 183 blz.
- **VAN ACKERE, J.,** Eeuwige muziek. Wolvertem, Libri Musicae, 1989(2), 213 blz.
- **VAN ASCH, R.,** Muziek in ontwikkeling, 3 dln. (met muziekcassette). Boxtel, Uitgeverij Schoolmuziek, 1983-1988-1990, 40-44-40 blz.
- **VAN DEN BROECK, L., e.a.,** 'n Kijk op kunst. Antwerpen, Standaard Educatieve Uitgeverij, 1988 (2), 146 blz.
- **WAUTERS, C.A.,** Muziek en jeugd. Van Gregorius tot Pink Floyd. Tielt, Lannoo, 1979, 176 blz.
- **WAUTERS, C.A.,** Muziek klassiek. Tielt, Lannoo, 1982, 502 blz.

- **WITESCHNIK, A.**, Muziekbrevier. Kleine geschiedenis van de muziek en de toehoorder. Rotterdam, A. Donker, 1974, 325 blz.
- **WOLFS, L.**, Het popjournaal. Boxtel, Uitgeverij voor Schoolmuziek, 1985, 96 blz.
- **WÖRNER, K.H.**, Geschiedenis van de muziek. Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1974, 609 blz.
- **WUYTACK, J. en SCHOLLAERT, P.**, Actief muziekbeluisteren. Leuven, De Monte; Antwerpen, De Sikkel, 1973, 217 blz.

Tijdschriften

- **ADEM**, driemaandelijks tijdschrift voor muziekcultuur. Leuven, Lemmensinstituut.
- **ARSIS**, driemaandelijks muziekpedagogisch tijdschrift. Hasselt, VLMO.
- **DE PYRAMIDE**, tijdschrift voor muzikale vorming. Nijmegen, Gehrels-vereniging.
- **KUNST EN CULTUUR**, maandblad van het Paleis voor Schone Kunsten. Brussel.
- **MUZIEK EN ONDERWIJS**, Vereniging Leraren Schoolmuziek. Amersfoort.
- **MUZIEK EN WOORD.** Brussel, BRTN.
- **OUVERTURE**, Tijdschrift voor muziekpedagogie. Leuven.
- **PRIVILEGE.** Brussel.